

מיכל בלאו, אורי צור ואורציון ברתנא

המבנה הכיאסטי בסיפור מתוך סוגיה אחת בבבלי, בבא בתרא קנא ע"א-ע"ב

תקציר

מאמר זה בוחן סיפור מתוך הפרק התשיעי במסכת בבא בתרא שבתלמוד הבבלי. בסיפור מתוארת מערכת יחסים סבוכה בין אח לאחות המוטלת על ערש דווי. הסיפור נסוב על מערכת יחסים ההולכת ומסתבכת בשל חלקת פרדס שברשות האחות. מתוך פערים המתגלים בסיפור עולות שתי שאלות מהותיות הקשורות זו בזו. האחת, מה המניע של האחות בהתנהגותה כלפי אחיה - האם תמימות ואמונה בכוח החיים או שמא רצון לתעתע באחיה ולזכות בתשומת ליבו? השנייה, מדוע הגיב רב נחמן תגובה כה חריפה ויוצאת דופן בפסיקתו כלפי האח הנמצא בעימות עם אחותו?

מטרת המאמר היא להציג את המבנה הכיאסטי במרקם העלילה של הסיפור התלמודי ולהבין את מגמת השימוש במבנה זה. הדרכים השונות להשיב על השאלות לעיל מסייעות ומעידות כי לעורך הסיפור בסוגיה הייתה מגמה ברורה בעריכת הסיפור ובעיצובו הצורני-סגנוני.

מילות מפתח:

תלמוד; סוגיה; בבא בתרא; מבנה כיאסטי; רב דימי בר יוסף.

תיאור הסיפור מסוגיית בבלי, בבא בתרא קנא ע"א-ע"ב

מערכות יחסים בתוך המשפחה ומלחמות על נכסים וירושה ליוו את האדם כבר משחר בריאתו, לכן טבעי הדבר שאפשר למצוא הדים לתופעות אלו גם בספרות חז"ל לסוגיה כמו בסיפור שלפנינו. בפרק התשיעי של מסכת בבא בתרא בתלמוד הבבלי יש קבוצת סיפורים (חמישה במספר) העוסקים בדיני ירושה וכדומה. מאמר זה עוסק בסיפור האחרון שבקובץ.¹

בסיפור מתוארת מערכת יחסים בין האח, רב דימי בר יוסף, לאחותו. רב דימי בר יוסף, בן הדור השני לאמוראי בבבלי או בן הדור השני והשלישי, חי במאה השלישית² והיה חלק משכבת האצולה האינטלקטואלית - תלמידי החכמים. הסיפור סובב על חלקת פרדס הנמצאת ברשות האחות השוכבת על ערש דווי - 'שכיב מרע'. נראה כי באמצעות חלקת הפרדס האחות גורמת לאחיה לשמור על קשר עימה, לשוב ולבקרה מתוך הבטחתה שהוא יזכה בנכס (הנחה זו מתבססת על הלשון בסיפור: "כל אימת דהוא חלשא הוה מקניא ליה ניהליה", שממנה משתמעת התכיפות המרובה שבה האחות הייתה מקנה לרב דימי בר יוסף את חלקת הפרדס כשהייתה חולה (אולי מדומה) וחוזרת בה לאחר שהייתה מבריאה. סיטואציה זו יש בה כדי לתמוך בהנחה כי האחות רצתה שאחיה יבקר אותה וישמור על קשר משפחתי עימה).

הסיפור	תרגום והסבר
1. אחתיה דרב דימי בר יוסף	אחותו של רב דימי בר יוסף
2. הוה לה פיסקתא ³ דפרדיסא	היה לה חלקת פרדס
3. כל אימת דהות חלשא	כל פעם שהייתה חולה
4. הוה מקניא ⁴ ליה ניהליה	הייתה מקנה לו [במתנת שכיב מרע]
5. וכי קיימא	וכשהבריאה
6. הות הדרא בה	הייתה חוזרת בה
7. זימנא חדא חלשא	פעם אחת חלתה
8. שלחה ליה, תא קני	שלחה לו: 'בוא קנה!'
9. שלח, לא בעינא	שלח: 'לא רוצה'
10. שלחה ליה	שלחה לו:
11. תא קני כל היכא דבעית	'בא קנה בכל אופן שתרצה'
12. אזל. שירה	הלך. שיר
13. וקנו מינה.	ועשה קנין.
14. כי קיימא, הדרא בה	כשהבריאה, חזרה בה

1. בבא בתרא קנא ע"א-ע"ב.

2. א' היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים**, א, ירושלים תשכ"ד, עמ' 332, ציין כי רב דימי בר יוסף חי בדור השני, היה תלמידו של שמואל ואף ציטט מדברי רב; כך עולה גם מדברי מ' מרגליות (עורך), **אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים**, ב, מהדורה מחודשת בידי י' אייזנברג, תל אביב תשי"ט, טבלת סדר הדורות, עמ' XVIII; ח' אלבק, **מבוא לתלמודים**, תל אביב תשכ"ט, עמ' 279, ציין כי רב דימי בר יוסף היה בן הדור השני-שלישי לאמוראי בבבלי.

3. בכת"י אסקוריאל, המבורג ופריז, הנוסח הוא: קרנא דפרדיסא.

4. בכת"י אסקוריאל, מינכן 95, ותיקן ופלורנס, הנוסח הוא: יהבה.

הסיפור	תרגום והסבר
15. אתאי לקמיה דרב נחמן ⁵	באה לפני רב נחמן
16. שלח ליה - תא!	שלח לו [רב נחמן לרב דימי] - 'בוא!'
17. לא אתא	לא בא
18. אמר: מאי איתי? ⁶	אמר: 'לשם מה אבוא?'
19. הא שיירה וקנו מינה.	היה שיוור [היה] קנין ממנה.
20. שלח ליה:	שלח לו [רב נחמן לרב דימי]:
21. אי לא אתית מחינא לך בסילוא	'אם לא תבוא אכה אותך בקוף
22. דלא מבע דמא ⁷	שלא מוציא דם,
23. אמר להו לסהדי:	אמר להם [רב נחמן] לעדים:
24. היכי הוה מעשה? ⁸	'איך היה המעשה?'
25. אמרו ליה, אמרה הכי	אמרו לו: אמרה כך:
26. ווי דקא מיתה הך איתתא	'אוי שמתה אותה האישה'
27. אמר להו	אמר לו [רב נחמן]:
28. א"כ הוה	'אם כך היה,
29. מצוה מחמת מיתה	[היא גילתה דעתה, שהיא (מ"ב)] מצוה מחמת מיתה,
30. ומצוה מחמת מיתה -	ומצוה מחמת מיתה -
31. חזר.	חזר'

הסיפור פותח (שורה 1) בהצגת האחות בכינוי השייכות "אחותו של...". בהמשך נראה כי אף שהיא אינה מוצגת כאישה עצמאית, היא פועלת לבד בחוכמה, היא מודעת לחוקים ומשתמשת בהם לטובתה.⁹

5. בכת"י אסקוריאל, מינכן 95, ותיקן ופלורנס, הנוסח הוא: תבעתיה לדינא קמיה דרבא. כאן בחרתי את הנוסח הגורס – רב נחמן, משתי סיבות: א. כנגד כת"י אלו ישנם חמישה עדי נוסח (כת"י המבורג ופריז ודפוסי פיזרו, ונציה ווילנא) הגורסים רב נחמן; ב. אחד מגיבורי הסיפור המופיע בכל כתבי היד (גם אלו הגורסים רבא וגם באלו הגורסים רב נחמן), הוא רב דימי בר יוסף. על פי אלבק (לעיל הערה 2), עמ' 279, רב דימי בר יוסף היה בן דורו של רב נחמן – הדור השלישי לאמוראי בבל. על פי היימאן (לעיל הערה 2), עמ' 332, רב דימי היה מבוגר מרב נחמן: "שהיה [רב דימי] זקן מרב נחמן". מכאן יש מקום להניח שרב דימי בר יוסף לא חי בתקופתו של רבא, שהיה בן הדור הרביעי לאמוראי בבל (אלבק, שם, עמ' 374). לכן נראה שהדין בסיפור היה רב נחמן ולא רבא.
6. בכת"י אסקוריאל, מינכן 95 וותיקן, הנוסח הוא: אמאי איזיל. בכת"י פלורנס, הנוסח הוא: אמאי ניזיל.
7. רשב"ם, בבא בתרא קנא ע"ב, ד"ה בסילוא דלא מבע דמא: "קוף שמכאיב ואין יציאת דם ניכר בו, דהיינו נידוי"; רבינו גרשום, שם ד"ה בסילוא דלא מבע דמא: "כלומר בנידוי"; M. Jastrow, *A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic literature: with an index of Scriptural quotations*, New York 1926, עמ' 993, ערך 'סלוא' מפרש מקל, קוף; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramic of the Talmudic and Geonic period*, Ramat Gan 2002 (להלן: "סוקולוף"), עמ' 804, ערך 'סילוא' מפרש "מחינא לכו בסילוא דלא מבע דמא": "I shall strike you with a thorn which does not cause blood to flow", כלומר אני אכה, אתקוף אותך עם קוף שלא גורם לדם לזרום; בדברים לב 39 כתוב: "מחצתי ואני ארפא", בתרגום אונקלוס שם מופיע: "אנא מחינא ואף מסינא"; שמואל בן דוד משה הלוי, נחלת שבעה, לבוב תר"ז, סימן מז, מפרש את תרגום אונקלוס הנ"ל כהכאה עד כדי מחיצה, הכאה קשה. כלומר לא סתם מכה כבדרך אגב, אלא מכה מכוונת ומכאיבה ביותר; יאסטרוב, שם, ערך 'מחא', עמ' 760, פירש: "To smite", כלומר להלום; סוקולוף, שם, ערך 'מחה' (מחי), עמ' 299, פירש: "stroke, blow, wound", כלומר: מכה, מהלומה, פצע, פגיעה; ע"צ מלמד, *מילון ארמי עברי לתלמוד בבלי*, ערך 'מחינא': "אני מכה, אכה". שם, ערך 'מחינא': "אנו מכים, נכה" או מחינא "אנו מוחים". ייתכן שהבחירה בפועל 'מחינא' דווקא ולא בפועל אחר המביע משמעות דומה של הכאה, נבעה מהרצון להביע את חזקה של המחאה שרצה רב נחמן למחות על מעשהו של רב דימי בר יוסף.
8. בכת"י אסקוריאל, מינכן 95 וותיקן, הנוסח הוא: היכי הוה עובדא.
9. מתוך ארכיונה של האשה בבתא שנמצא בנחל חבר, אנו למדים שהייתה אישה אמידה בשל ירושות שצברה הן מבעליה והן מהוריה, ומכאן שכל הנראה, נשים בעולם העתיק זכו לנכסים רבים הודות לירושות או מתנות שקיבלו; ראו עוד: ל' ידן, *החיפושים אחר בר כוכבא*, ירושלים תשל"א, עמ' 233-234, 236, 247, 249.

אישה זו הייתה אישה חולנית. בכל פעם שהייתה מרגישה שמחלתה מתגברת והיא נוטה למות, כלומר היא בגדר 'שכיב מרע', הייתה קוראת לאחיה לבוא אליה והייתה מקנה לו את חלקת הפרדס שלה. עצם הדבר שהייתה עושה זאת כשנטתה למות, אפשרה לה לחזור בה בכל פעם כשהבריאה, בשל הדין ששכיב מרע שכתב כל נכסיו לאחרים ולא שייר קרקע כל שהוא - אין מתנתו קיימת.¹⁰

מן הסיפור עולה בבירור ערכה המהותי של חלקת הפרדס עבור האחים. אם ערך רוחני המשרת מטרות רגשיות אצלה, כמו תירוץ להביא את אחיה אליה כדי לבקרה, ואם ערך פיזי-כלכלי אצלה ואצל אחיה.

בשורות 7-13 הסיפור מסתבך כאשר האח מסרב לבוא. פעם אחת - 'זימנא חדא', שוב חלתה האחות, ושוב, כדרכה, היא קוראת לאחיה לבוא ולקנות את הפרדס שברשותה. אך שלא כהרגלו מסרב האח. הוא עוצר את מעגל ההקניה והחזרה, המחלה וההבראה ואומר: "לא רוצה!". רק אחרי שהאחות שולחת לו שיבוא ויקנה את הקרקע בקניין גמור בכל דרך שירצה, כך שהיא לא תוכל לחזור בה גם אם תבריא, הוא מואיל לבוא אליה שוב. מניסוח הדברים 'בכל אופן שתצא', נראה כי האחות הייתה מודעת אף יותר מאחיה לעובדה שיש כמה דרכים להקניה.

חוסר הפירוט שלה, באיזו דרך בדיוק יקנה האח את חלקת השדה, מעיד על רמז מטרים לסיום המפתיע, ואולי על תקווה סמויה, שאף שהפעם כנראה הנכס כן יועבר לאחיה, אולי בכל זאת תימצא הפרצה שתשאיר את חלקת הפרדס אצלה ואולי הקשר עם אחיה יישמר גם הוא.

האח, רב דימי בר יוסף, מגיע ומשייר לה מקצת מהקרקע, כדי שהקניין ייחשב "מתנת שכיב מרע במקצת" כך שגם אם תבריא לא תוכל לחזור בה. נוסף על כך הוא עושה קניין גמור על מתנה זו כדי שלא יהיה ספק שכל נכסיה למעט חלקת הקרקע ששייר לה, הם בבעלותו הבלעדית.¹¹

בשורות 14-15 חל מפנה. על אף ההסכם החתום והלכות 'מתנת שכיב מרע', האחות חוזרת בה מהמתנה, שבעצם הפכה לקניין רשמי. מהעובדה שרב דימי בר יוסף השאיר לאחות מקצת מחלקת הפרדס, אפשר לשער שלא מניע כלכלי הוא שעודד אותה לחזור בה, כיון שהפעם הייתה לה חלקת הפרדס למחייתה, אלא אולי הרצון והצורך בפגישה עם אחיה ואולי גם השליטה בו הנובעת מכך. כנראה האח סירב לבקשה זו והאחות אינה מוותרת. היא קמה מחוליה ושוב חוזרת בה. היא מגדילה לעשות כשהיא מוציאה את הריב הפנימי-משפחתי-אישי שלהם החוצה מכותלי הבית אל בית הדין. היא מבקשת לתבוע את אחיה בפני רב נחמן.

שיא הסיפור מופיע בשורות 16-26 כאשר רב נחמן קורא לרב דימי בר יוסף לדין אך האחרון מסרב לבוא. רב דימי בר יוסף מנמק את סירובו בנימוק הלכתי-משפטי: "הא שיירה וקנו מינה". הוא סובר שאין כאן דין ודברים כלל לדון בהם. היה שירור והיה קניין - המתנה היא מתנה ואין חזרה. כאן מגיעים רגעי השיא והמתח של הסיפור ועולה השאלה, בהנחה שרב דימי בר יוסף צודק ומבחינה הלכתית אין דרך להחזיר את הפרדס לאחות, האם היה מותר לו לסרב להגיע לדין? לפי תגובת רב נחמן לסירוב, יש מקום להניח שהתשובה היא - לא.

רב נחמן מגיב על הסירוב בחומרה רבה ובשני שלבים:

1. רב נחמן שולח להודיע לרב דימי בר יוסף, בניזיפה חמורה ברמז ולא במפורש, שאם לא יתייצב לדין "מחינא לך בסילוא דלא מבע דמא" (שורות 21-22), כלומר אנדה אותך.
2. רב נחמן מזמן עדים שיעידו מה בדיוק אמרה האחות במהלך מעשה הקניין ובזכות עדותם פוסק לטובת האחות.

השאלות המתעוררות מתוך תגובות רב נחמן:

- א. מה הקשר בין הדימוי "קוף מכה שאינו מוציא דם" לנידוי של אדם?
- ב. מדוע השתמש רב נחמן במשל ולא אמר בפירוש שהוא יטיל נידוי?

10. במשנה המופיעה בפתיחת הסוגיה בגמרא, בבא בתרא קמו ע"ב כתוב: "שכיב מרע, שכתב נכסיו לאחרים [...] לא שייר קרקע כל שהוא, אין מתנתו קיימת". ממשנה זו עולה כי שכיב מרע שכתב את כל נכסיו לאחרים במתנה ולא שייר לעצמו כלום, אם עמד מחוליו, אין מתנתו מתנה. הסיבה לכך היא היות שלא השאיר לעצמו כלום - אומדים דעתו, שמוכן שכל מתנתו הייתה רק על דעת שימות ולכן אם עמד מחוליו - מתנתו חוזרת אליו.

11. בהמשך המשנה שלעיל כתוב: "שכיב מרע, שכתב נכסיו לאחרים [...] שייר קרקע כלשהוא, מתנתו קיימת". ממשנה זו עולה כי שכיב מרע שכתב את נכסיו לאחרים במתנה, ושייר לעצמו מקצת מנכסיו, אם עמד מחוליו והבריא, אינו יכול לחזור בו מהמתנה. הסיבה לכך היא היות שהשאיר לעצמו קרקע כלשהי, אומדים דעתו שסבר שייתכן שיבריא ובכל זאת החליט לתת את המתנה.

ג. הביטוי "מחינא לך בסילוא דלא מבע דמא" מופיע פעמיים בתלמוד הבבלי. פעם אחת בסיפורנו ובפעם האחרת במסכת כתובות.¹²

במסכת כתובות רב עמרם מאיים בנידוי בביטוי זה על מי שסירבו להתייצב לדין בהוראתו. רב נחמן חולק עליו ומצדיק דווקא את אלו שסירבו לבוא לדין והוא מזכה אותם בדין. לפיכך תמוה מדוע הגיב רב נחמן בחומרה כה רבה כאשר ברור שהאח סבר באמת ובתמים שהיה כאן קניין כדין ולכן לא בא לדין.¹³

הסיבות לתגובות רב נחמן

א. הקשר בין הדימוי לנידוי

פירוש המילה מחינא הוא אכה מכה חזקה.¹⁴ בסיפורנו רב נחמן מאיים על רב דימי בר יוסף, שהוא יכה אותו באמצעות קוץ.¹⁵ ייתכן שרב נחמן ממשיל את הסירוב להגיע לדין דווקא לקוץ, שנחשב לסמל לשליל¹⁶ הקשור לקללה, לשממה, להרס ולרשע כדי להמחיש לרב דימי בר יוסף את חומרת סירובו לציית לבית הדין ולהגיע לדין. סתם קוץ אפשר להוציא וביציאתו יוצא הדם.¹⁷ מהו אפוא קוץ שמכה אך בכל זאת אינו מוציא דם? ייתכן שזהו קוץ שנכנס לגוף אך לא יוצא ממנו וייתכן שזהו צמח קוצני רעיל וארסי, שעל אף שאינו נכנס פיזית לגוף הוא מחדיר את ארסו למי שבסביבתו.

בשתי הפעמים נגרם כאב רב וזיהום שאינו נראה כלפי חוץ, אך פוגע פגיעה קשה בתוך הגוף.

לפי זה דימוי הקוץ המכה שאינו מוציא דם מתאים לנידוי (דימוי הקוץ שאפשר להוציא מתאים לעונש קל יותר שאינו מופיע בסיפור). כמו הקוץ, שבשל תכונותיו השליליות ודקירתו בני האדם נוטים להתרחק ממנו, כך גם יקרה למנודה. מעשי המנודה חמורים כדימוי הקוץ על כל מה שהוא מסמל. הנידוי פוגע באדם מבחינה פנימית-רגשית על אף שאינו פוגע בו פיזית כאשר כלפי חוץ לא רואים את ה"דם" היוצא.¹⁸ גם בסיפורנו קיים המרחק. האח התרחק מהאחות ולא רצה לחזור ולבוא אליה. רב נחמן מאיים בנידוי. האיום נעשה באמצעות משל הקוץ המכה והמרחיק את סביבתו ממנו.

12. כתובות צא ע"א. שם מסופר על משפחת בר צרצור. נכסיו של בר צרצור בשעת מיתתו היו מועטים, כך שיוורשו משתי נשותיו, היו צריכים לחלוק בהם שווה בשווה ולא לקבל כל אחד את כתובת אימו. אך עד שעת חלוקת הירושה, נתרבו הנכסים וכאשר הנכסים רבים יותר מסכום הכתובות, כל אחד מקבל את כתובת אימו: בני הכתובה הגדולה זוכים בסכום גדול ובני הכתובה הקטנה מקבלים סכום קטן יותר. באו הירושים לפני רב עמרם לדין. רב עמרם פסק שכיוון שעכשיו, בשעת חלוקת הנכסים, התרבו הנכסים, צריך כל אחד לקבל את כתובת אימו ובני הכתובה הקטנה צריכים לתת לבני הכתובה הגדולה את הסכום המגיע להם ואינם צריכים לחלוק שווה בשווה. אך "לא אשגחו" יורשי הכתובה הקטנה בדברי רב עמרם. אמר להם רב עמרם שאם לא יעשו זאת "מחינא לכו בסילוא דלא מבע דמא". הסיפור מסתיים בכך שרב עמרם שלח אותם לפני רב נחמן שידון בעניינם ורב נחמן חלק על רב עמרם ופסק שהכול הולך לפי שעת המיתה ובשעת המיתה היו הנכסים מועטים ולכן עליהם לחלוק שווה בשווה. רב נחמן זיכה את בני הכתובה הקטנה, שעליהם איים רב עמרם בנידוי.

13. ש' ולר, נשים בחברה היהודית בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב תשס"א, עמ' 126-129.

14. לעיל הערה 7.

15. מ' קאסטור (עורך), 'קוץ/קוצים', אנציקלופדיה מקראית, ז, ירושלים תשל"ו, עמ' 107-108, עולה כי הקוץ משמש לעיתים שם לצמח קוצני מסוים ולעיתים לסתם צמחים קוצניים; במקרא יש שמות רבים למיני קוצים, שרובם ככולם הוזכרו במשמעות שלילית: אטד, ברקן, דרדר, חוח, נהלל, נעצוץ, שמיר, שית ועוד; בבראשית ג 18, בסיום סיפורי הבריאה עם חטא אדם וחווה, נכללו הקוצים כחלק מקללת האדמה: "וקוץ ודרדר תצמיח לך"; עוד על הקוצים כחלק מקללת האדמה: ישעיה לב 13; ירמיה יב 14; אויבי ישראל נמשלו לקוצים, כמו בדברי דוד המלך בספר שמואל ב: "ובליעל, קוץ מנד קלהם", ש"ב כג 6; וגם: ישעיה לג 12; יחזקאל ב 6 ועוד; בספר יחזקאל כח 24 מוזכר עוד הקוץ, כקוץ מכאיב; י' צ' מושקוביץ, דעת מקרא, ירושלים תשנ"ב, מפרש את המילה 'קוץ' בפסוק יחזקאל כח 24: "ולא יהיה עוד לבית ישראל סילון ממאיר וקוץ מכאיב", כאויבי ישראל שיענשו כדי ששם ה' יגדל בכל העמים; י' פליקס, עולם הצומח המקראי, תל אביב תשי"ז, עמ' 204 בהתייחסו לקוצים בתנ"ך כותב שהקוץ מסמל את הרשע והזדון. בן הבליעל נמשל לקוץ; כמו כן בשופטים ח 7-17 הקוצים משמשים מקלות חובלים, לדוגמה: גדעון ייסר את אנשי סוכות בקוצים.

16. ז' עמר, צמחי המקרא, ירושלים תשע"ב, עמ' 46-48; ע' פינטל-גינסברג, 'פנומנולוגיה של סמל תרבותי ביהדות. מקרה חקר: האבן בספרות חז"ל ובספרות המדרשית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2000, עמ' 2-19, על התהוות סמלים בתרבות היהודית; י' אבן, מילון מונחי הסיפורת, ירושלים תשל"ח, עמ' 136-138, על הסמל בספרות.

17. יש דוגמאות לכך שברור שסתם קוץ שדוקר, ברוב הפעמים מוציא דם או נוזל הנמצא בגוף. כמו סנהדרין פד ע"ב: "רב לא שביק לבריה למישקל ליה סילוא"; חולין מז ע"א: "ואמר רבא: הני תרתי בועי דסמיכי להדדי – לית להו בדיקותא, חדא ומתחזיא כתרתי – מייתנין סילוא ובזעינן לה; אי שפכן להדדי – חדא היא, וכשרה, ואי לא – תרתי נינהו, וטרפה"; יבמות עה ע"ב: "והא הוא גברא דסליק לדיקלא, וחרזיה סילוא בביצים, ונפק מיניה כחוט דמוגלא, ואוליד".

18. על נידוי בימי התלמוד עיינו י' אלדן, נידוי מוות ואבלות, תל אביב 2011, עמ' 22-23; וכן ש' אלבק, בתי הדין בימי התלמוד, רמת גן תשמ"ז, עמ' 26-32.

ב. ההסבר לשאלה: מדוע רב נחמן לא אומר לרב דימי במפורש שהוא ינדה אותו או יכה אותו? מדוע הוא משתמש ברמז, במשל, בדימוי זה?

1.ב. איום בנידוי נאמר דווקא ברמז ולא במפורש כדי לנסות להימנע כמה שיותר ממצב של השמעת איום ברבים לנדות תלמיד חכם.¹⁹

הרמב"ם והשו"ע פוסקים להלכה:²⁰

חכם זקן בחכמה וכן נשיא או אב בית דין שסרח אין מנדין אותו בפרהסיא לעולם, אלא אם כן עשה כירבעם בן נבט וחבריו [...] וכן כל תלמיד חכם שנתחייב נידוי אסור לבית דין לקפוץ ולנדותו במהרה אלא בורחין מדבר זה ונשמטין ממנו, וחסיד החכמים היו משתבחים שלא נמנו מעולם לנדות תלמיד חכם...

מדברי הרמב"ם והשו"ע עולה שנמנעו מלנדות תלמידי חכמים בוודאי בגלוי ואפילו שלא לעיני כול.

2.ב. האיום נאמר ברמז שיש בו גם הכאה (מכת מרדות) וגם נידוי, אולי כדי לרמוז שלכאורה היה מגיע כאן עונש כפול על חטא כפול: גם פגיעה בבית הדין, אך לא פחות חמור - גם פגיעה באותה האחות. ייתכן שרב נחמן בוחר לומר זאת בדרך רמז מכיוון שאי אפשר להעניש על סוג פגיעה שכזה במפורש.²¹

המקרה של רב דימי בר יוסף ואחותו הגיע לדיון לפני רב נחמן. רב נחמן מזמן את רב דימי בר יוסף ואת העדים. ייתכן שסירובו של רב דימי בר יוסף לבוא לפני בית הדין פותח לפני רב נחמן תמונה רחבה יותר, ומעיד גם על היחס הכללי של רב דימי בר יוסף לאחותו החולה.

ג. ההסבר לתגובתו החמורה של רב נחמן

השאלה מדוע רב נחמן מגיב באיום כה חמור מתעצמת מפני שלכאורה צדק רב דימי בר יוסף בשיקוליו ההלכתיים: כאשר שכיב מרע נותן מתנה ומשאיר לעצמו חלק, אם הבריאי - אינו יכול לחזור בו. זה בדיוק מה שקרה עם האחות. לפי זה - על פי הדין הפרדס היה אמור להישאר ברשות האח. חיזוק לכך אפשר לראות מהמבנה הצורני-סגנוני של הסיפור. חלוקת הסיפור ליחידות על פי מצב הפרדס בכל יחידה, יוצרת את המבנה המעגלי-כיאסטי,²² כאשר במרכז, חלקת הפרדס בידי האח. ייתכן שהמבנה רומז לכך שאולי על פי הדין אכן היה

19. במסכת מועד קטן טז ע"ב - יז ע"א ישנה דוגמה להתלבטות האם לנדות תלמיד חכם, שמצד הדין כן היה מקום לנדותו או שלא. במקור זה החכמים מתלבטים אם לנדות או לא לנדות תלמיד חכם שהייתה שמועתו שנואה (רעה). ההתלבטות נובעת מכך, שאם ינודה - לא יוכלו ללמוד ממנו את דברי תורתו ואם לא ינדוהו - יתחלל שם שמים: "לשמתיא - צריכי ליה רבנן, לא לשמתיא - קא מיתחיל שמא דשמיא". על אף שאין איסור ללמוד תורה מחכם מנודה, יש מקום להניח שלא יבואו ללמוד אצלו לאחר שנודה; להרחבה בעניין זה: י' ברנדס, 'חכם ששמועתו רעה - עיון באגדה למעשה', **אקדמות**, כד (תש"ע), עמ' 7-18.

20. רמב"ם, הל' תלמוד תורה פ"ז ה"א; שו"ע, יורה דעה, הלכות נידוי וחרם, סימן שלד, מב.

21. לפני בית הדין יש שתי דרכים בהענשת אדם שלא שעה לבית הדין: א. נידוי; ב. מכות מרדות. נידוי: הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה פ"ו ה"ד פוסק להלכה שמנדים אדם (בין איש ובין אישה), שביזה תלמיד חכם או שעבר על אחד מעשרים וארבעה דברים, ששניים מהם - מי שלא שעה להזמנת בית דין ומי שלא קיבל עליו את הדין; מכות מרדות: לבית הדין מותר להכות אדם העובר במזיד על דברי חכמים. מכה זו נקראת 'מכת מרדות'; נימוקי יוסף, מכות, דפי הרי"ף ד ע"ב דפוס וילנא מהד' טלמן, ד"ה כל חייבי כריתות כותב: "... אבל עבר על מצות עשה, אי נמי חייבי לאוין בלא התראה, היו מכין אותו בלא מספר ובלא אומד וקורין אותה מכת מרדות מדרבנן, על שם שמרד בדברי תורה או בדברי סופרים. ולרב נטרונאי מלקות התורה אין לנו עכשיו ומלקות התורה ארבעים חסר אחת, ומכת מרדות אינה כך אלא היו חובטין אותו עד שתצא נפשו"; כסף משנה, הל' תלמוד תורה פ"ו ה"ד, כותב שבמקרה של זלזול בדברי חכמים לא מסתפקים במכת מרדות, אלא מנדים כיוון שזלזול בבית הדין חמור מלעבור על דבריהם: "המפקק דבר מדברי סופרים חמור טפי מהעובר על דבר מדבריהם ולפיכך אע"פ שהעובר אינו חייב אלא מכת מרדות - המפקק או המזלזל חייב נידוי"; מ' לאבל, 'מכת מרדות', **שמעתיך**, לא, 118-117 (תשנ"ד), עמ' 77-82.

22. B. McCoy, **Chiasmus: An Important Structural Device Commonly Found in Biblical Literature**, *Chafer Theological Seminary Journal*, 9 (2003), pp. 18-34, מצוין כי המבנה הכיאסטי הוא מבנה הנפוץ בספרות ובאומנות הדיבור העתיקות, בתרבויות הדתיות והכלליות. הוא טוען כי כיאסטיקה נמצאה בשימוש כבר באלף השלישי לפני הספירה בארגון של טקסטים סומרו-אכדיים ואוגריתיים מסוימים. לטענתו, השימוש הספציפי הראשון במונח "כיאסטי" תוך בחינת דינמיקה של תהליך רטורי במשמעות של היפוך מקביל של נושאים תמתיים, נמצא בכתבים מהאלף הרביעי לפני הספירה ברטוריקה היוונית הסוקרטית. מקור המונח "כיאסטיקה" הוא בפועל היווני הקלסי כיאזו (ciazw), שמשמעותו "להדגיש באמצעות שני קווים שחוצים זה את זה בצורת ei (X - X)". במונח הכללי ביותר, כיאסטיקה כרוכה בהקבלה הפוכה בין שתי מילים, ביטויים או יחידות מחשבה נרדפות או מנוגדות. מק'קוי מסכים עם ההגדרה של רוברט נורמן המאשרת שכיאסטיקה כוללת "שימוש בסימטריה דו-צדדית סביב ציר מרכזי", ראו: R. Norman, *Samuel Butler and the Meaning of Chiasmus*, London 1986, p. 276. מק'קוי מכנה הגדרה זו "הגדרה המתארת בצורה מיטבית את המהות הבסיסית של הדבר" אך הוא מרחיב הגדרה זו ועוסק בציר המרכזי של המבנה

צריך להיות שהפרדס יישאר ברשות האח ולמעשה באמצעות העיצוב במבנה כיאסטי, הביעו עורכי הסוגיה את הביקורת שלהם על פסיקת רב נחמן.

המבנה הצורני-סגנוני של הסיפור

על פי כל האמור לעיל אפשר לנתח את הסיפור על פי המבנה הזה:

חלקת הפרדס ברשות האחות.	}	<p>1.א. אחותו של רב דימי בר יוסף היה לה חלקת פרדס כל פעם שהייתה חולה</p>	}
חלקת הפרדס תלויה בין האחיות לאח.	}	<p>2.א. הייתה מקנה לו [את הפרדס] וכשהבריאה הייתה חוזרת בה. פעם אחת חלתה</p>	}
משא ומתן עם האח.	}	<p>3.א. שלחה לו: 'בוא קנה!' [את הפרדס] שלח: 'לא רוצה'. שלחה לו: 'בא קנה בכל אופן שתרצה'. הלך. שייר</p>	}
חלקת הפרדס ברשות האח.	}	<p>ועשה קנין [בפרדס]. כשהבריאה, חזרה בה. באה לפני רב נחמן, שלח לו [רב נחמן לרב דימי] - 'בוא!' לא בא.</p>	}
משא ומתן עם האח.	}	<p>3.ב. אמר: 'לשם מה אבוא? היה שיר ו[היה] קנין ממנה של הפרדס. שלח לו [רב נחמן לרב דימי]: 'אם לא תבוא אכה אותך בקוץ' שלא מוציא דם', אמר להם [רב נחמן] לעדים:</p>	}
חלקת הפרדס תלויה בין האחיות לאח.	}	<p>2.ב. 'איך היה המעשה?' [בקשר לפרדס] אמרו לו: אמרה כך: 'אוי שמתה אותה האישה' אמר לו [רב נחמן]:</p>	}
חלקת הפרדס ברשות האחות.	}	<p>1.ב. 'אם כך היה [המעשה בפרדס], [היא] מצוה מחמת מיתה, ומצוה מחמת מיתה - חוזר.</p>	}

הסיפור בנוי בדרך מעגלית כיאסטית. את המעגליות שבסיפור אפשר לראות מעבר למבנה הצורני-סגנוני שינותח להלן, גם בביטויים כמו "כל אימת" (שורה 3) ו"הות הדרא בה" (שורה 6) המובאים בצורת ההווה המתמשך.

הכיאסטי. הוא טוען כי מהות המבנה הכיאסטי היא הקבלה הפוכה של צורה או של תוכן הנעים סביב מרכיב מרכזי אסטרטגי, ומרכז המבנה הכיאסטי הוא גם מרכז הרעיון של הצורה או התוכן הנידון; ש' אברמסקי, **שמואל ב** (עולם התנ"ך), תל אביב 2002, עמ' 14, מתאר מבנה כיאסטי בעניין קינה בתנ"ך: "מבנה סימטרי אנאלוגי דמוי מראָה, שבו מקביל הבית הראשון לאחרון. הבית השני מקביל לזה שלפני האחרון וכן הלאה כששיאה של הקינה בבית האמצעי"; י' פרנקל, **סיפור האגדה – אחדות של תוכן וצורה**, תל אביב תשס"א, עמ' 113-138, בפרק השלישי בסעיף ד "התבנית הכיאסטית", מציג מספר דוגמאות של ניתוח סיפורי "מעשי חכמים" מהתלמוד הבבלי בעלי מבנה כיאסטי; להרחבה בעניין זה: א' צור, 'שיקולים של סימטריה בתלמוד בבלי', **הגיון**, ה (תשס"א), עמ' 70-84.

תיאורי המצב של מחלה - נתינת מתנה - הבראה, החוזרים על עצמם, תורמים גם הם לתחושה זו.²³ בשני חלקי המסגרת החיצונית (א.1 ו-ב.1) חלקת הפרדס שייכת לאחות מבחינה רשמית וחוקית. חלק ב.1 בסיום הסיפור משלים את פערי המידע של חלק א.1 שבתחילת הסיפור. על פי חלק ב.1 מובן בדיעבד שהאחות ראתה עצמה מלכתחילה כמי שבאמת עומדת למות. מתוך הבנה זו, היא הייתה צריכה לקבל החלטה מה לעשות עם חלקת הפרדס שבידה. כשהיא מחליטה לתת לאחיה את הפרדס, ההחלטה אינה נובעת משיקולים זרים אלא מהבנה של מצבה הסופני. ייתכן שבהמשך, בשל מצבה הבריאותי שהשתפר ובשל התנהלות האח, נוספו מניפולציות רגשיות ומניעים זרים, אך לפי המבנה הכיאסטי והדגשיו - הייתה לה חלקת פרדס והיא ציוותה אותה מחמת מיתה מלכתחילה.²⁴ במסגרת הפנימית יותר (א.2 ו-ב.2) לא ברור למי שייכת חלקת הפרדס בזמן התרחשות הסיפור. בחלק א.2 חלקת הפרדס עוברת מרשות האחיות לאחיה על פי רצונה ועל פי מצבה הבריאותי. גם בחלק ב.2 לא ברור למי שייכת חלקת הפרדס. האח עשה קניין כדין ולפי דעתו חלקת הפרדס שייכת לו אך ישנו בירור בבית הדין איך בדיוק נעשתה המכירה ומה בדיוק נאמר. ייתכן שהאחות בשלב זה כבר יודעת שהמשפט שאמרה יחזיר אליה את חלקת הפרדס ומכל מקום, גם אם היא אינה מודעת למצב, מעמד הפרדס נידון בבית הדין ולא ברור למי הוא שייך. גם כאן חלק ב.2 מוסיף את המידע שעל אף שהאחות חזרה בה שוב ושוב בחלק א.2, המניע היה "ווי דקא מיתה הך איתתא", בכל פעם שחלתה, היא הייתה בטוחה שהיא עומדת למות. כנראה משהבריאה, רצתה להיאחז בחיים ולהמשיכם כהרגלם וכמובן לא רצתה להישאר חסרת כול ועל כן חזרה בה.

במסגרת הפנימית (א.3 ו-ב.3) האח מסרב לבקשותיהם של האחיות ושל רב נחמן. הוא מסרב לבוא אל האחיות ומסרב לבוא אל בית הדין. שני חלקים אלו מאופיינים בדו-שיח בין שליחים. בחלק א.3 האחיות שולחת מסר לאח והוא עונה "לא רוצה!". היא חושבת על פתרון שהוא לא יוכל לסרב לו ושולחת לו שוב מסר מפיסס, שיבוא ויקנה בכל דרך שירצה. האח מגיע ועושה קניין. בחלק ב.3 רב נחמן שולח לו מסר שיבוא לבית הדין והוא לא בא. רב נחמן חושב על פתרון שהוא לא יוכל לסרב לו ושולח לו מסר מאיים - הטלת נידוי. פרנקל טוען שבמרכז הסיפור בעל המבנה הכיאסטי, נמצאת הנקודה שהמספר רצה להדגיש.²⁵ במרכז הסיפור כאן האח קונה את הפרדס מאחותו בקניין גמור ומשייר לה במקצת, כדי שלא תוכל לחזור בה. זהו יישום הלכה למעשה של מה שנידון בסוגיה עצמה. אם היה קניין והיה שיוך - הפרדס ברשותו ואין דרך לחזור בה בין שהבריאה בין לאו. הדגש במבנה הצורני-סגנוני של סיפור זה הוא שעל פי הדין מהצד הפורמלי-משפטי, הפרדס היה צריך להישאר אצל האח. אם כך, מתעצמת השאלה בדבר תגובתו החמורה של רב נחמן. ולר טוענת כי ההתחשבות והרחמים על האחיות החולה והזנוחה, היא שהביאה את רב נחמן לבקש ולערך בירור מקיף יותר:

... רב נחמן פעל כפי שפעל מתוך רחמים על האישה שהייתה חולה וזנוחה. הוא נאחז בעדות קלושה, כדי שיוכל לתת לה סעד משפטי. רק הסבר כזה יכול להסביר את האיום [...]
נוכל להניח כי פסיקתו של רב נחמן במקרה זה [...] קשורה [...] למצוקתה ולמסכנותה...
[הנטוי במקור].²⁶

ביחידה האחרונה, בסיום הסיפור (שורות 27-31) מגיע שלב ההתרה. רב נחמן מחדש חידוש הלכתי-משפטי: אם אדם גילה דעתו שהוא יודע שהוא הולך למות, הוא נחשב ל"מצווה מחמת מיתה"²⁷ ואם הבריא - מתנתו

23. כל פעם שהייתה חולה (שורה 3) וכשהבריאה (שורה 5) הייתה חוזרת בה (שורה 6). ושוב אותו מעגל: פעם אחת חלתה (שורה 7) כשהבריאה, חזרה בה (שורה 14).

24. פרנקל (לעיל הערה 22), עמ' 120-124, מציין כי בכל סיפור יש חשש שהחלק האחרון ייחשב לנספח, כמעין אפילוג לסיפור כולו. אך כאשר המבנה הוא כיאסטי, הקבלת החלק האחרון של הסיפור לחלקו הראשון הופכת את סיום הסיפור לבעל חשיבות שוות ערך לתחילתו. פרנקל כותב זאת בעניין הסיפור על נחום איש גם זו והמלונאים, אך יש מקום להשליך מודל זה גם על הסיפור שלנו. וכך הוא כותב: "...יש חשש שהחלק האחרון של הסיפור [...] ייחשב לנספח [...], מעין אפילוג שבא לאחר גמר העלילה העיקרית. והנה, הקשר החזק שבין שלבי העלילה האחרונים למה שקדם לעלילה המרכזית גורם שכל אירוע במחצית השנייה של הסיפור ייחשב לחלק אינטגרלי וקובע של כל הסיפור, כי המבנה הכיאסטי יוצר איוון של חשיבות בין מה שקדם למה שעוקב למרכז הסיפור" (שם, עמ' 123).

25. פרנקל (שם), עמ' 113-138; צור (לעיל הערה 22), עמ' 70-84.

26. ולר (לעיל הערה 13), עמ' 129.

27. יש כמה הבדלים בין המצווה מחמת מיתה לבין השכיב מרע. אחד ההבדלים הוא במידת המודעות של האדם ובנסיבות נתינת המתנה. ב"מצווה מחמת מיתה" האדם מודע למצבו הסופני, תודעת המוות הקרוב קיימת ועל כן הוא פועל בהתאם, למשל מצהיר על כך.

מתבטלת וחוזרת אליו בין ששייר ובין שלא שייר, בין שהיה קניין ובין שלא היה קניין²⁸ זה מתוך ניגוד למה שחשב רב דימי בר יוסף. וכך כותב הרשב"ם:

וכל מצוה מחמת מיתה חוזר בין במתנה במקצת בין במתנה בלא שיור ואפילו קנו מידו ואי קאי מחליו הדר בכולהו, בידוע שלא היה קנין אלא מחמת מיתה, הואיל והיה מתאונן על מיתתו בעת צוואתו...²⁹

אנו נוטים להסכים עם דעתה של ולר, שהתחשבותו ורחמייו של רב נחמן על אותה אחות, הם שהביאו את רב נחמן להגיב בחומרה שכזו על סירובו של רב דימי לבוא הן לאחותו והן לדין. גם המבנה הצורני-סגנוני של הסיפור עשוי לתמוך בדעה זו כשמתבוננים במבנה זה מנקודת מבטה של בעלת הפרדס - האחות. היא מרגישה שהיא עומדת למות בכל רגע, ועל כן מנסה להעביר את אחרון נכסיה לאחיה. כשהיא מבריאה היא נאחזת בחיים ומחזירה לעצמה את חלקת הפרדס. המבנה המעגלי (הכיאסטי) של הסיפור מעצים את התחושה של הרצון לחזור למעגלי החיים. הסיפור לא בנוי בקו אחד המוביל לכיוון אחד, אלא הוא מסיים כשהוא חוזר אל נקודת ההתחלה - יש תקווה.

גם ריבוי הפעלים בסיפור מדגיש מגמה זו. מתוך 101 מילים כ-37 מהם הם פעלים ששיעורם יותר משליש מהמילים בסיפור. התחושה היא של עשייה בלתי פוסקת, התרחשות בלתי נגמרת, לא רק כל אחד בענייניו אלא גם בענייני האחר, הרצון להספיק כמה שיותר כל זמן שעדיין יכולים ולהפיק את המרב ממה שעוד נשאר.

הפעלים החוזרים פעמים רבות ביותר בסיפור, הם הפעלים מהשורשים את"א, קנ"ה ושל"ח.³⁰ אם נאמר ששורשים אלו חוזרים שוב ושוב כדי להעצים את משמעותם בסיפור, נוכל לומר שהרעיון המרכזי בסיפור הוא שרב דימי בר יוסף היה צריך לבוא שוב ושוב - את"א ולקנות את חלקת הפרדס - קנ"ה, ולו רק לשם תחושת השליחות המלווה לקניין - של"ח והיא טיפול בחלש ובמי שזקוק לכך - במקרה שלנו באחותו השכיב מרע.

נראה עוד כי הסיפור מסתיים במילה 'חוזר'. ייתכן שמילה זו מסמלת כאן לא רק את הפרדס שחזר אל האחות, אלא היא מסמלת כאן בפרפרזה גם את הציווי המוסרי לרב דימי בר יוסף: אם היית נוהג כשורה, אז היית 'חוזר' בלי סירוב ובלי תנאים (אל אחותך שוב ושוב)! מתוך כך אפשר להבין את תגובתו החמורה של רב נחמן, שהתחשבות והרחמים על האחות החולה והזנוחה הם שהביאו את רב נחמן להגיב בחומרה כה רבה, לעצב, לייסד ולהנהיג הלכה זו.

לסיכום, ראינו כי הסיפור בנוי במבנה כיאסטי. מרכז המבנה הכיאסטי רומז שייתכן ועל פי הדין, הפרדס היה צריך לכאורה להישאר אצל האח, והתמיהה על פסיקת רב נחמן מתעצמת. אך מהמשך ניתוח המבנה המעגלי עולה כי אכן רב נחמן פסק פסיקה אמיצה, מתוך התחשבות באישה השוכבת על ערש דווי, ומנסה להיאחז בכל כוחה במעגלי החיים, ומתוך הבנה כי חלקת הפרדס שברשות אותה אישה מסמלת בעיניה את אותה האחיזה, והיא משתמשת בה מתוך כמיהה זו ולא מתוך מניעים זרים.

ב"שכיב מרע" – תודעת המוות הקרוב לא תמיד קיימת, ועל כן האנשים שסביב השכיב מרע יפעלו הם בהתאם, למשל יידרשו להביא ראיות לכך שהוא היה שכיב מרע; הבדל נוסף הוא בדין "שיור". "שכיב מרע" ששייר לעצמו מקצת מהנכסים והבריא – מתנתו קיימת, כיוון שאומדים דעתו, שהיה סבור שיש סיכוי שיעמוד מחליו ועל כן שייר, ומתנתו – מתנה. אצל ה"מצווה מחמת מיתה" כלל זה אינו חל, וגם אם נתן רק מקצת מנכסיו והבריא – המתנה בטלה. אומדים דעתו, שכיוון שהיה גילוי דעת, שהוא מצווה מחמת מיתה, על אף ששייר לעצמו חלק מנכסיו, בכל זאת את מה שכן נתן, נתן על דעת שלא יעמוד מחליו ומתנתו אינה מתנה. וכך כותב הרשב"ם, קנא ע"ב, ד"ה אתא ושייר וקנו מינה: "...מצווה מחמת מיתה דמגלי דעתיא דמחמת מיתה קיהיב ואי קאי הדר ביה".

28. הביטוי "מצווה מחמת מיתה" מופיע במקור הקדום ביותר בבבלי בסיפור זה, בשם רב נחמן. ביטוי זה מופיע עוד פעם בגיטין סו ע"א. בגיטין הוא מופיע במהלך דיון כמסקנות עורך הסוגיה (הסתמא), ואילו בבבא בתרא הדברים מפורשים בפי רב נחמן. ייתכן שרב נחמן טבע ביטוי זה בגלל המעשה עם רב דימי בר יוסף ואחותו, וייתכן שהביטוי היה מוכר ועורך הסוגיה סידר את הסוגיה כך כדי לחזק את ההלכה המחודשת בעניין דיני השכיב מרע הקלסיים שנידונו בסוגיה.

29. רשב"ם, בבא בתרא קנא ע"ב, ד"ה א"כ מצווה מחמת מיתה היא.

30. השורש את"א מופיע שבע פעמים. שש פעמים כלפי האח ופעם נוספת כלפי האחות. השורשים קנ"ה ושל"ח מופיעים כל אחד חמש פעמים. השורש קנ"ה מופיע פעם אחת בתיאור מעשי האחות וארבע פעמים בדו-שיח עם האח. השורש של"ח מופיע בכל חמש הפעמים אצל האח.